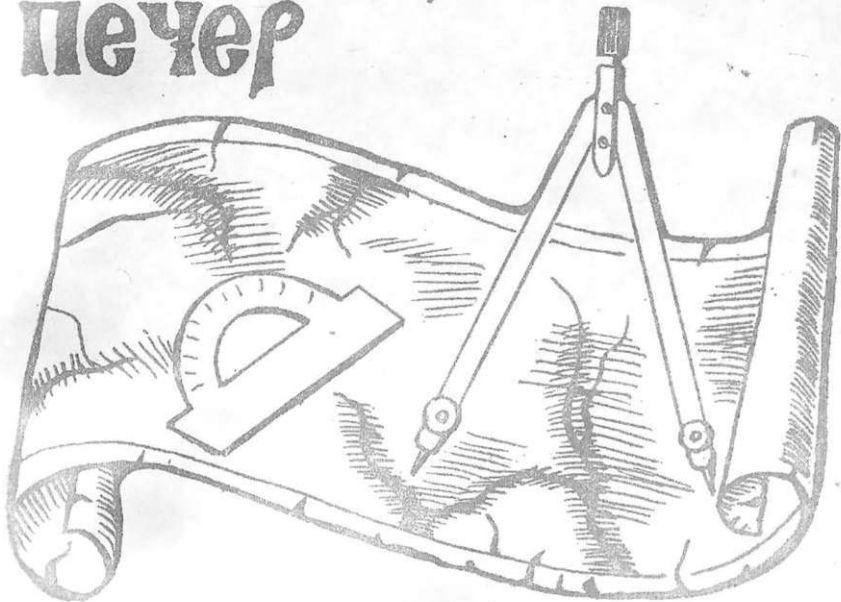

С.Б. ХВЕДЧЕНЯ

СТАРОВИННІ КАРТИ
РОЗКРИВАЮТЬ
ТАЄМНИЦІ
ЛАВРЬСЬКИХ
ПЕЧЕР

ВИДАВНИЦТВО ТОВАРИСТВА
„ЗНАННЯ“ УКРАЇНИ

ВИДАВНИЦТВО ТОВАРИСТВА «ЗНАННЯ» УКРАЇНИ

Серія 6 «Світ культури», № 4

Тематичний цикл
«КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА»

С. Б. ХВЕДЧЕНЯ,
кандидат географічних наук

**СТАРОВИННІ КАРТИ
РОЗКРИВАЮТЬ ТАЄМНИЦІ
ЛАВРСЬКИХ ПЕЧЕР**

КИЇВ 1991

ББК 63.3(2Ук)
Х30

Хведченя С. Б.

Х30 Старовинні карти розкривають таємниці лаврських печер.— К.: Видавництво товариства «Знання» України, 1991.— 32 с.— (Сер. 6 «Світ культури»; № 4).

Викладаються цікаві легенди, історичні факти і наукові гіпотези про можливість існування стародавніх підземних ходів, які зберігають таємниці Києво-Печерської лаври. Розглядається використання старовинних карт для вивчення історії створення та розвитку лаврських печер.
Розрахована на широке коло читачів.

X 4403000000—045 78—91
M281(04)—91

ББК 63.3(2Ук)

Відповідальний редактор А. В. Жихорська

ЗМІСТ

Історія лаврських печер — минуле і сьогодніня	4
Картографічний літопис підземних лабіринтів	10
Ключ до таємниць лаврських печер	23

ИЗДАТЕЛЬСТВО ОБЩЕСТВА «ЗНАНИЕ» УКРАИНЫ

СЕРИЯ 6 «МИР КУЛЬТУРЫ», № 4

Хведченя Сергей Борисович

ДРЕВНИЕ КАРТЫ

РАСКРЫВАЮТ ТАИНЫ ЛАВРСКИХ ПЕЩЕР

(На украинском языке)

КИЕВ

Редактор В. С. Слива.

Художньо-технічний редактор Я. О. Гулько.

Излагаются интересные легенды, исторические факты и научные гипотезы о возможности существования древних подземных ходов, которые сохраняют тайны Киево-Печерской лавры. Рассматривается использование древних карт для изучения истории создания и развития лаврских пещер.

Рассчитана на широкий круг читателей.

Здано до набору 01.03.91. Підписано до друку 04.06.91. Формат 84×108/32. Папір газетний. Гарнітура літературна. Високий друк. Ум. друк. арк. 1,68. Ум. фарбовідб. 1,82. Обл.-вид. арк. 1,94. Тираж 21374 пр. Зам. № 02020451. Ціна 50 к.

Товариство «Знання» Української РСР, 252005, Київ-5, вул. Червоноармійська, 57/3.

Друкарня ордена Леніна комбінату друку видавництва «Радянська Україна», 252006, Київ-6, вул. Андрі Барбюса, 51/2.

ISBN 5-7770-0315-x

© Хведченя С. Б., 1991 р.

Наша країна переживає період бурхливого зростання історичної свідомості радянського народу, різкого піднесення цінності культурної спадщини. Вивчення, збереження пам'яток історії та культури, раціональне їх використання набувають сьогодні особливого значення.

На території СРСР знаходиться більше 200 тис. пам'яток історії та культури. Важливе місце серед них займають підземні печерні монастирі, цілі підземні міста. Тільки в районі Києва знайдено близько 50 печер, серед яких унікальні Ближні та Дальні печери Києво-Печерської лаври, створені в XI ст.

У Міжнародній хартії по реставрації підкреслюється, що у вирішенні проблем вивчення та збереження пам'яток необхідна взаємодія усіх галузей науки і техніки. Істотний внесок в цю справу може зробити картографічна наука. Зв'язки багатьох наук, в тому числі історії та картографії, стають тіснішими, йде процес їх взаємного збагачення. Сьогодні при вивченні історичних процесів та об'єктів дослідники все частіше звертаються до старовинних карт, які розглядаються як важливий засіб пізнання історичної дійсності.

Наявність великого за обсягом і різного за тематикою та масштабами фонду старовинних карт, які є акумулятором невичерпної інформації про природу і суспільство, дає змогу задовольнити потреби усіх наук.

Старовинна карта — свідок минулого, унікальне джерело цінної історичної інформації, висловленої в компактній графічній формі. Карти минулих епох відіграють величезну роль у соціально-історичних дослідженнях, вивченні історії створення та розвитку пам'яток культури.

Старовинні карти завжди пов'язували з легендами, пошуком скарбів, вони овіяні ореолом романтики далеких шляхів та нерозкритих таємниць. У наш час старовинні карти використовуються значно ширше у вивченні історії, географії, геології та інших наук.

Сучасні дослідження Ближніх та Дальніх печер Києво-Печерської лаври базуються на великій кількості виявле-

них старовинних картографічних зображень, які охоплюють значний проміжок часу. Вивчення старовинних карт дає змогу зазирнути вглиб віків, дослідити еволюцію лаврських печерних лабіринтів за 350 років.

Лаврські печери — це унікальні творіння людських рук, одна з найдавніших пам'яток історії та культури, місце заснування Києво-Печерського монастиря. Підземні лабіринти Ближніх і Дальніх печер зберігають багато таємниць, деякі з них ми зможемо розкрити, вивчаючи старовинні карти.

Крім того, ми матимемо можливість визначити місцезнаходження невивчених ділянок печер, підтвердити або спростувати цікаві міфи, легенди, наукові гіпотези цієї пам'ятки давньоруської культури. Разом з тим читач познайомиться з розвитком картографічної думки та мистецтва за три століття.

ІСТОРИЯ ЛАВРСЬКИХ ПЕЧЕР — МИНУЛЕ І СЬОГОДЕННЯ

Стародавні релігійні печери і пов'язані з ними легенди завжди викликали підвищений інтерес дослідників і вчених. У світі відомо багато прикладів використання печер з релігійною метою. Це, зокрема, римські катакомби (Італія), печерні монастирі Китаю, засновані буддійськими монахами на Великому шовковому шляху (Дуньхуань), підземні міста та храми Туреччини, де жили і переховувалися від ворогів перші християни з Візантії (Дерінкуйю, Гереме) та багато інших.

На території нашої країни також є підземні міста та монастирі: Чуфут-Кале, Мангуп, Уплісцихе, печери Гареджи (Крим, Кавказ). Широко відомі печерні лабіринти Слов'яногірського монастиря, які вирубані у крейдовій породі (Україна), Успенського собору в Бутученах (Молдавія), Псковсько-Печорського монастиря (Росія). З печери починався Скит Манявський, розташований у мальовничому міжгір'ї Карпат. Окремі підземні церкви були засновані навіть на великих копальнях (Змеїногорськ на Алтаї).

Великий інтерес для вчених становлять київські печери, яких у місті та на його околицях налічується дуже багато. Тільки в минулому столітті від Межигір'я до Монастирки було зафіксовано понад 45 печер. У 1893 р. професор Київського університету В. Антонович відкрив Кирилівську печеру, де були знайдені пам'ятки епохи палеоліту (кам'яні знаряддя праці, рештки кераміки). Ця печера

була житлом первісної людини. Вік печери становить близько 4 тисяч років.

Нині вже досліджені печери Звіринецькі, Китаївські та Шекавиці, біля Андріївського узвозу, Золотих воріт, Десятинної церкви, Михайлівського монастиря, Софії Київської. Список цей можна було б продовжувати. Виявлення печерних ходів у Києві трапляється і в наш час.

Серед усіх київських печер особливе місце займають лаврські підземні лабіринти. Історія їх створення і розвитку нерозривно пов'язана з історією Києво-Печерської лаври.

Києво-Печерська лавра — пам'ятка історії та культури світового значення. Вона мала не тільки значний релігійний, але й суспільно-політичний вплив на розвиток всієї Київської Русі. Києво-Печерська лавра була давньоруською академією мистецтв і наук, першою школою філософської думки слов'янського середньовіччя, центром книгодрукування та іконописного мистецтва.

Києво-Печерська лавра вважається першоджерелом руської науки, праматір'ю всіх руських шкіл. Тут писалася первісна історія землі руської, тут жив перший літописець Нестор, перший лікар Агапіт, тут творили найкращі зодчі того часу.

З Києво-Печерською лаврою пов'язаний перший період давньоруського літописання. Саме тут було започатковано літопис «Повість временних літ» — основне джерело наших знань про часи Київської Русі, який був закінчений в 1113 році. Ця праця стала своєрідним підсумком багаторічної роботи літописця — історика Нестора.

Перша згадка про лаврські печери зустрічається у «Повісті временних літ». У літописі розповідається про те, що в 1051 р. пресвітер Іларіон викопав «печерку малу», в дві сажени.

Ще одним найдавнішим джерелом, в якому містяться відомості про створення лаврських печер є «Києво-Печерський патерик». У ньому дещо інакше розповідається про первісну історію печер. Відповідно до «Києво-Печерського патерика», чернець Антоній, родом з міста Любеча, що на Чернігівщині, повернувся з Афона до Києва і оселився в печері, яку викопали варяги. Згодом до нього приєднались інші ченці, коли їх стало 12, Антоній призначив ігуменом Варлаама, а сам подався далі і викопав собі неподалік іншу печеру. Так виникли дві лаврські печери, спочатку — Дадья, а потім — Ближня.

Згодом, печери розширюються, у них з'являються підземна церква і келії для ченців, а над печерою — невелика де-

рев'яна церква на честь Богородиці. Ченці з печер перебираються до наземних келій.

Печери стали місцем заснування великого монастиря. Розташований на високому березі Дніпра, він добре захищав від небезпеки. Києво-Печерський монастир був у центрі політичного життя Київської Русі, він активно пропагував християнську релігію, здатну об'єднати розрізнені слов'янські племена в єдину державу.

Історію лаврських печер умовно поділяють на три періоди: перший (XI ст.): печери — житло ченців; другий (XI—XVII ст.): печери — кладовище; третій (XVII—XX ст.): печери — місце паломництва.

Перший етап історії печер нетривалий. Після того, як були побудовані наземні споруди монастиря, підземне життя ченців майже закінчилося. Проте дуже довго (близько 500 років) печери були місцем для поховань. Перші поховання — Антонія в Близьких печерах (1073 р.) і Феодосія в Дальніх (1074 р.).

З часом печери змінюють свій первісний вигляд. Їх продовжують і розширюють, будують підземні церкви, нові ніші для поховань. У літописі ми зустрічаємо відомості про те, що в 1230 р. від сильного землетрусу печери частково завалилися.

Багато тяжких випробувань випало на долю Києва за його багатовікову історію. У 1240 р. місто було зруйноване і пограбоване монголо-татарськими ордами хана Батия. В літописах є згадка про те, що деякі жителі міста ховалися у «печерах земних». Очевидно, що лаврські печери теж були схованкою для багатьох киян.

У літописних джерелах можна також знайти окремі відомості про життя монастиря XIII—XV ст., але про печери згадок немає. 1463 року святі мощі в лаврських печерах були відкриті для відвідувачів. Таким чином, можна зробити висновок, що з 1240 р. по 1463 р. християнські реліквії були приховані, ділянки печер з святими мощами замуrowані від ворогів. За такий великий період часу в монастирі змінилося кілька поколінь ченців. Місцерозташування замуrowаних ходів забулося і в 1463 р. були відкриті далеко не всі печери. Деякі з них з плином часу обвалилися і ввійти до них стало неможливо. Що зберігалося в цих печерах крім святих лаврських реліквій?

У 1037 р. Ярослав Мудрий заснував велику бібліотеку. Під час монголо-татарської навали вона зникла. Деякі вчені гадають, що її книги розійшлися по бібліотеках різних монастирів, в тому числі Києво-Печерської лаври. Досить

часто зустрічається твердження, що бібліотека Ярослава Мудрого була захована у підземеллях Софії або лаври. До цієї версії ми з вами ще повернемося в наступних розділах брошури.

У літературі XVI ст. є багато свідчень мандрівників-іноземців про Києво-Печерську лавру та її печери. Посол імператора Священної Римської імперії німецький дипломат Сигізмунд Гербенштейн (1486—1566 рр.) під час поїздок до Москви (1517, 1526 рр.) двічі був на Україні. У своїх «Замітках о Московії» він дав описи лаврських печер.

Італієць Александр Гваньїні (1534—1614 рр.) так описав лаврські печери — великі підземні печери, прокопані під землею на 80 миль. В них багато гробниць відомих руських людей.

Польський історик Станіслав Сарницький у своїх «Аналах» (1585 р.) говорить про гірські лаврські печери, що йдуть до Новгороду Великого. Львівський купець Мартін Грюневег писав у 1584 р. про лаврські печери природного походження, що сягають на 50 миль.

Цікаву інформацію про лаврські печерні лабіринти ми зустрічаємо в книгах Еріха Лясоти (1550—1616 рр.) і Павла Алепського (1627—1669 рр.). За допомогою цих джерел можна уявити, якими були підземні ходи лаври в XVI—XVII ст. Автори дають детальні описи підземних церков, ходів, келій. Із цих описів бачимо, що висота печер того часу була неоднакова — місцями з людський зріст, а деякі ділянки такі низькі, що треба було нахилитися. Є відомості про підземні келії, церкви, їх оздоблення.

Як бачимо, до описів XVI ст. не можна ставитись однаково. Адже разом з цінною інформацією вони містять багато гіпотетичних відомостей. Так, наприклад, ряд середньовічних авторів пишуть про величезну довжину лаврських печер, проте деякі з цих людей навіть ніколи не були в Києві і користувались неперевіреною інформацією, легендами.

1615 року у Києво-Печерській лаврі заснована друкарня, де згодом надруковано багато книг про монастир і печери. Перша з них — «Тератургіма» Афанасія Кальнофойського (1638 р.) розповідає про релігійне життя монастиря, його святих. В ній містяться дві друковані карти лаврських печер.

В 1661 р. в лаврській друкарні був виданий «Києво-Печерський патерик» — збірник розповідей релігійного змісту. В ньому також були надруковані карти печерних лабіринтів.

Першою спробою наукового підходу до вивчення лаврських печер стала книга німецького історика Й. Гербінія, яка побачила світ у 1675 р. Автор спробував довести штучне виникнення печер, спростував легенди про печери, які йдуть до інших міст (Смоленська, Москва, Чернігова та ін.).

З метою підвищення релігійного авторитету в 1643 р. київський митрополит П. Могила здійснив канонізацію — прилучення до лику святих 69-ти ченців, похованих у печерах. З цього часу Києво-Печерська лавра стає місцем масового паломництва. Починається новий, третій етап історії печерних лабіринтів.

Ближні і Дальні печери зазнають змін, старі аварійні ходи закриваються. У 1691 р. київський митрополит Варлаам Ясінський побудував третю і останню підземну церкву Ближніх печер. Поступово лаврські печери набувають сучасного вигляду.

У наш час лаврські печери — це два окремих підземних лабіринти. Довжина Ближніх печер, згідно з останніми дослідженнями автора, — 291 метр, а разом з печерами Нестора і Меркурія — 352,5 метра, Дальніх — 317, а разом з Варязькими печерами — 489 метрів. Печери вириті на глибині 4—12 метрів від поверхні ґрунту в геологічному шарі пористого пісковика. Властивості цієї породи дають змогу підтримувати тут у будь-яку пору року постійну вологість і температуру (+10 —12° С). Цим, до речі, пояснюється факт природної муміфікації людей, похованих в печерах. Ширина коридорів печер — 1,5, висота — 2 метри.

Вздовж коридорів розташовані аркасолії (ніші) довжиною близько 2 метрів, висотою — 1 метр. Крім аркасолій у стінах зроблені вузькі ніші для поховань — крипти.

Стіни печер обкладені цеглою, оштукатурені, підлога вимощена чавунними плитами (Ближніх у 60-х рр. XVIII ст., Дальніх — у 1826 р.).

У обох лаврських печерах розташовано по три підземні церкви. Введенська, Антоніївська, Варлаамівська — у Ближніх, Різдва Богородиці, Феодосіївська, Благовіщенська — у Дальніх печерах. Підземні церкви мають чудові іконостаси, зроблені майстрами «золотих та срібних справ» XIX ст.

Лаврським печерам присвячено багато досліджень. У різні роки їх історією цікавилися відомі вчені, зокрема український етнограф, історик, фольклорист М. В. Закревський (1805—1871 рр.). Його фундаментальна праця «Опис Києва» (1868 р.) містить історичні відомості і карти підземних лабіринтів Києво-Печерської лаври.

У радянський період в лаврських печерах був проведений цілий ряд археологічних розкопок — 1934, 1937, 1968, 1978 рр. Вони завершилися цікавими знахідками замуrowаних докул та окремих ділянок печерних ходів.

Деяких дослідників приваблювала історія печер, інших — скарби, які, на їх думку, були там захищені. Підземні лабіринти Києво-Печерської лаври здавна пов'язувалися з скарбами. І, треба сказати, що ці легенди не були позбавлені сенсу. Ось лише кілька прикладів великих знахідок у київських печерах і лаврі зокрема.

Один з найбільших скарбів золотих та срібних речей знайшов О. Анненков у 1842 р. неподалік Десятинної церкви. Він містився у великій печері, яку, за визначенням археологів, вирили спеціально з цією метою.

На терасі дніпровського схилу біля Аскольдової могили у 1851 р. під час археологічних розкопок був знайдений великий скарб арабських срібних монет — близько 3 тисяч.

Наприкінці ХІХ ст. велась інтенсивні пошуки легендарного скарбу гетьмана Мазепи в урочищі поблизу Кирилівської церкви. Місцевими жителями і археологами було відкрито майже 20 печер. Скарб не знайшли, але в 1893 р. була зроблена сенсаційна знахідка печерної стоянки первісної людини.

І, нарешті, відомості про величезний лаврський скарб. У 1898 р. під час ремонтних робіт в колишньому вівтарі Антонія Успенського собору лаври виявлено схованку — 4 глечики і дерев'яний ящик. Там зберігалося 6188 золотих монет і жетонів, які важили 1 пуд 22 фунти 47 золотників, 9895 срібних талерів вагою 18 пудів. Скарб цей, як гадають історики, був схований після лаврської пожежі 1718 р.

Літописні джерела повідомляють про великий золотий скарб, який був перехований у Варязьких печерах. Про можливість існування цього скарбу, його місцезнаходження йтиметься у наступних розділах брошури.

Нині для вивчення Києво-Печерських підземель застосовують різні наукові методи — археологічний, радіометричний і навіть біолокаційний, заснований на унікальних можливостях людини. Один із них — дослідження історії лаврських печер за їх старовинним картографічним зображенням — ми пропонуємо до уваги читачів.

КАРТОГРАФІЧНИЙ ЛІТОПИС ПІДЗЕМНИХ ЛАБІРИНТІВ

При дослідженні історичних об'єктів або явищ вчені все частіше звертаються до старовинних карт, які є важливим засобом пізнання історичної дійсності. Але для того, щоб належно використовувати картографічний матеріал, необхідно детально вивчати стародавні карти, їх умовні позначення, властивості, проекції, методи створення тощо.

Старовинні карти — це особливий вид пам'яток історії та культури. Вони відбивають рівень матеріальної і духовної культури минулих віків, несуть цінну інформацію про історію країни.

Розвиток картографічної науки відбувався разом з розвитком людства. Шлях, який пройшла картографія, — великий і складний. Наскельні малюнки бронзового віку, китайські карти на шовку, монастирні карти, середньовічні портолани, давньоруські креслення — все це невичерпні джерела цінних історичних відомостей.

Старовинні карти є продуктом своєї епохи. Їх виникнення пов'язано з рівнем розвитку суспільної свідомості і технічного прогресу. Картографія розглядає старовинну карту у її зв'язку з історичною реальністю минулого, в системі історичного знання.

Одним з найперспективніших напрямів розвитку історико-картографічних досліджень є використання картографічних творів минулих часів як історичних джерел. З ними пов'язані перспективи дальшого розвитку історичної картографії.

При вивченні картографічних творів минулих епох як пам'яток історичної картографії та історичних джерел виділяють такі напрями роботи:

- виявлення і описи картографічних фондів бібліотек і архівів;
- історико-джерелознавчий аналіз старовинних карт;
- порівняльний аналіз старовинних і сучасних карт;
- аналіз картографічних творів із залученням сучасних методів природничих наук.

Нині існує декілька описів картографічних зібрань великих бібліотек. На часі складання опису карт Києво-Печерської лаври, які зберігаються у різних містах СРСР та за кордоном. Альбоми фотокопій таких карт, без сумніву, користувалися б великим попитом у широкого кола читачів.

Наступний етап роботи зі старовинними картами —

історико-джерелознавчий аналіз, який дає змогу визначити ступінь їх придатності для дальшого дослідження.

Розроблені прийоми і структура візуального аналізу старовинних карт включають визначення назви, дати створення, місця зберігання, імені автора, а також розміру, масштабу, типів умовних знаків, точності, якості оформлення та наукової цінності картографічного твору. Не зупиняючись детально на всіх аспектах цього аналізу, розглянемо лише деякі з них, що дадуть нам ключ до розгадки багатьох таємниць, прихованих у старовинних картах печер.

Аналіз базується на глибокому і всебічному вивченні старовинних карт у тісному зв'язку з історичними умовами, з широким залученням літописних джерел. Правильно датувати карти допомагає вивчення історії створення і розвитку об'єкта дослідження, даних про автора, стилю малюнків, умовних знаків, якості паперу тощо.

Важлива характеристика кожної карти — її масштаб. Він істотно впливає на точність, повноту і докладність зображення.

Головний критерій аналізу старовинних карт — повнота змісту і відповідність історичній дійсності. Робити висновок про відповідність історичній дійсності можна лише знаючи цю дійсність, уявляючи історичні особливості розвитку об'єкта, який досліджується. Шлях до цієї мети лежить через вивчення історичної літератури. Порівняння змісту карти зі змістом літописів та інших джерел дає змогу всебічно оцінити вірогідність картографічного зображення.

Геометричну точність старовинних карт оцінюють або шляхом порівняння з сучасним станом об'єкта або з сучасною його картою. Заключним етапом аналізу є визначення наукової цінності старовинної карти, закладеної в ній інформації, можливості дальшого використання останньої в історичному дослідженні пам'ятки культури.

Методика історико-джерелознавчого аналізу повністю залежить від кінцевої мети дослідження. Мета визначає напрям аналізу і вибір критеріїв оцінки.

У даному разі при вивченні історії лаврських печер немає необхідності детально зупинятися на всіх критеріях джерелознавчого аналізу. Можна обмежитись лише стислим описом старовинних зображень підземних лабіринтів. Це не тільки допоможе нам, як по східцях, піднятися до розуміння історії розвитку цієї унікальної пам'ятки культури, а й дасть змогу простежити еволюцію картографічної науки, яка удосконалювалась з кожним роком.

Візуальному аналізу передувала довга і кропітка ро-

бота по збору розрізненого картографічного матеріалу. В результаті цілеспрямованого пошуку у різних історичних архівах і фондах було виявлено 28 старих картографічних зображень Близьких і Дальніх печер. Така велика кількість карт XVII—XX ст. створила міцний фундамент для вивчення цієї пам'ятки історії та культури.

Як відомо, історія лаврських печер сягає 1051 р., а перші їх картографічні зображення, що дійшли до наших днів, датуються 1638 роком. Тому вивчати створення і первісну історію печер можна лише за літописними джерелами.

Ми зробили спробу відновити конфігурацію і розміри печерних ходів XI—XII ст. Для цього були використані літописи. Порівнюючи різні відомості, взяті з цих джерел, можна зробити висновок про зміни обрисів печер. Проте ми не маємо можливості оцінити їх кількісно, оскільки літописи дають тільки якісні характеристики.

Завдяки літописам ми докладно знаємо рік створення Дальніх печер. У 1051 р. була викопана «печерка двохсажена» (близько 5 метрів завдовжки). Однак, на жаль, неможливо точно встановити місцезрештування цієї частини сучасних Дальніх печер. Ми лише припускаємо, що ця ділянка знаходиться біля поховання Феодосія.

Потім сподвижники Феодосія викопали підземну церкву — Благовіщенську. Церква ця існує нині, хоча й змінила свої обриси за такий довгий термін існування.

З літописних джерел видно, що до 1240 р. у печерах були келії, церкви, трапезна, бокові ходи. Але за цими відомостями неможливо відновити справжню картину і скласти карти — реконструкції печер раннього періоду їх історії.

Перші графічні зображення лаврських печер з'явилися наприкінці XVI ст. У 1584 р. М. Грюневег відвідав Київ, був у Києво-Печерському монастирі і його печерах. Про цю подорож він написав у своїх мемуарах, які були ілюстровані малюнками на полях. Серед цих малюнків є зображення лаврських печер. Зрозуміло, що воно досить примітивне, схематичне, не має масштабу, орієнтування.

Малюнки Грюневега відтворюють печери з умовними позначками у двох позиціях. Перша зображує прохід до каплиці, де є вітвар, друга — великий льох, обудований деревом. Цей льох, як твердить автор, має йти під землею на 50 миль, він природного походження. Крім того, зображені отвори, де поховані ченці.

На жаль, дуже важко пов'язати цей схематичний малюнок з сучасними картами печер. Можна лише припустити, що М. Грюневег зобразив частину Дальніх печер, а саме

Благовіщенську церкву. Тоді «природного походження» буде Варязька печера. Це підтверджується також тим, що дана ділянка Дальніх печер довгий час була закрита ченцями через її аварійність.

Перші картографічні креслення печерних лабіринтів Києво-Печерського монастиря датуються 1638 р. Вони були вміщені у книзі Афанасія Кальнофойського «Тератургіма», виданій у друкарні Києво-Печерської лаври (рис. 1).

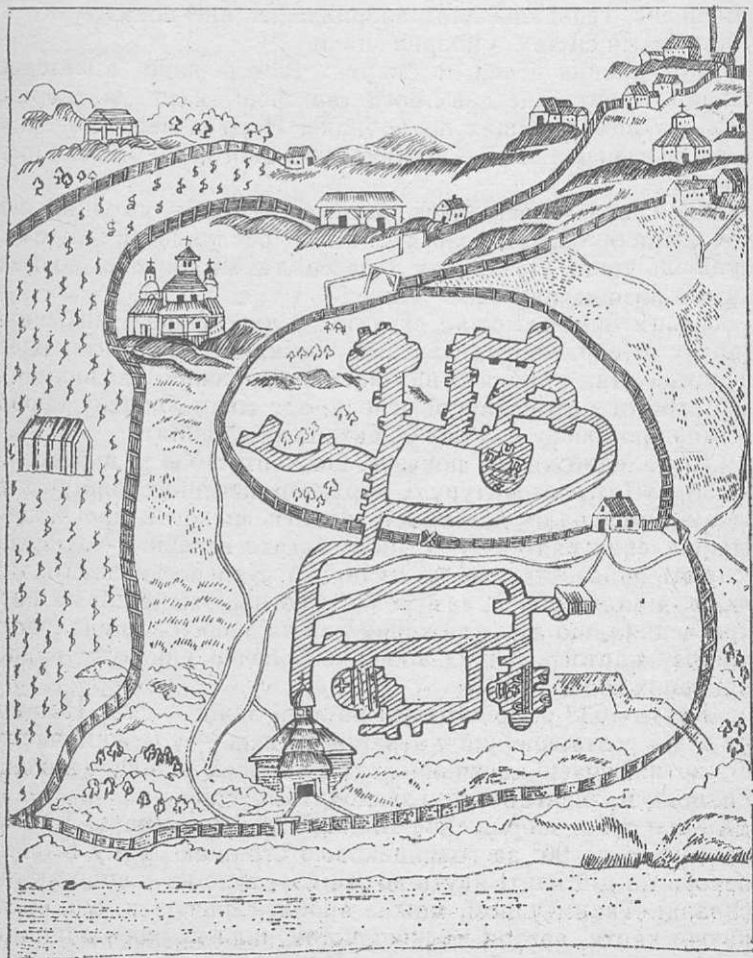

Рис. 1. Картографічне зображення Дальніх печер 1638 р.

У цій книзі друкувався також найдавніший план Києва. Саме ця обставина відіграла негативну роль у долі перших картографічних зображень лаврських печер. План Києва 1638 р. став об'єктом пильної уваги вчених, тоді як карти печер незаслушено залишилися у затінку. А значення їх важко переоцінити. Вони є не тільки першими зображеннями лаврських печер, а й взагалі першими українськими друківаними картами.

Згідно з сучасним визначенням, карта — це математичне зменшене, генералізоване зображення, яке показує об'єкт у прийнятій системі умовних знаків.

Зображення печер на картах 1638 р. явно зменшене. Малий масштаб не дав змоги автору карт відтворити об'єкт у найдрібніших подробицях. Йому довелося звернутися до генералізації — відбору головного, найбільш істотного.

Крім того, творець карт застосував систему умовних знаків для зображення рельєфу, доріг, рослинності, окремих будівель тощо. На картах нанесені також цифрові позначки, які розшифровуються в описі.

Таким чином, можна сказати: у даному разі ми маємо справу зі справжніми картами або картографічними кресленнями (так прийнято називати зображення, які виконані без строгої математичної основи, але мають значну інформацію про якісну сторону об'єкта дослідження).

Візуальний аналіз показує, що карти 1638 р. правильно відображують структуру і характер печерних лабіринтів. Окомірний аналіз дає змогу зробити висновок про значне викривлення ряду кутів і ліній. Багато печерних ходів, які існують зараз, відсутні на планах А. Кальнофойського. Деякі ж ділянки печер, замуровані сьогодні, нанесені на його кресленнях, що дуже важливо для дальшого порівняльного аналізу картографічних зображень печер і пошуку недосліджених ходів.

Кarti 1638 р. орієнтовані по лінії захід — схід. Напрямок на захід розташований у верхній, на схід — у нижній частині карти. Сучасні карти орієнтовані по лінії північ — південь і напрям на північ завжди знаходиться угорі.

Крім того, зображення Близьких печер на карті 1638 р. повернуто на 90° за годинниковою стрілкою. Тому Близькі печери на цій карті йдуть до Дніпра, а не на північ, як насправді. Таким чином, можна зробити висновок, що, складаючи карти, автори не використовували якихось приладів для орієнтування під землею. Можливо, для вимірювання довжини ліній вони застосовували технічні засоби (мірний

ланцюг, дріт або мотузку), але найімовірніше — зйомка була окомірною, а відстані вимірювалися кроками.

Книга А. Кальнофойського «Тератургіма» завжди була великою бібліографічною рідкістю, тому дослідники користувалися копіями карт печер, надрукованими у книзі Є. Болховітінова у 1826 р. Порівняльний аналіз цих копій і оригіналів дає змогу виявити ряд помилок, допущених Є. Болховітіновим при відтворенні карт 1638 р. Наприклад, на копіях карт Дальніх печер неподалік від підземної церкви Феодосія Печерського нанесена ділянка ходу, яка в оригіналі виявилася наземним шляхом, що йде до келії соборних старців. Є й інші прикрі помилки на копіях, що можуть призвести до марних пошуків неіснуючих підземних ходів.

Всі карти А. Кальнофойського в оригінальному вигляді вмістив у своїй книзі Б. І. Ханенко (1896 р.).

Таким чином, можна зробити висновок, що карти 1638 р. є важливою віхою на шляху вивчення історії лаврських печер. Вони допомагають досліджувати еволюцію підземних лабіринтів за 350 років.

Визначною пам'яткою російського книгодрукування є «Киево-Печерський патерик», виданий у 1661 р. У книзі надруковані карти Ближніх і Дальніх печер, гравійовані гравером Ілією (рис. 2).

Карта Ближніх печер має назву «Изображение пещеры преподобного Антония», її розміри 37×30 сантиметрів. У верхньому правому куті зображена компасна роза, ліворуч — лінійний масштаб з підписом «мера локтей сей пещеры». Біля рамок карти підписані назви сторін світу «полночь, полдень, восток, запад».

Карта Дальніх печер називається «Изображение пещеры преподобного Феодосия». Середньовічний автор, разом із зображенням печер, на своїх картах відтворив сади, виноградники, шляхи, ріки тощо. Особливо цінними є зображення наземних будівель, оскільки вони дають уявлення про зовнішній вигляд будов першої половини XVII ст.

На карті Ближніх печер відтворена дерев'яна Хресто-здвиженська церква, яка була перебудована у кам'яну 1700 року. На карті Дальніх печер відтворена дерев'яна церква Різдва Богородиці, ця церква також перебудовувалася у 1696 р.

Наступна сторінка картографічного літопису печер — карти, надруковані 1675 р. Й. Гербінієм у книзі «Релігійні київські підземелля». Книга по суті є латинським перекладом «Киево-Печерського патерика». Ілюстрована вона двома картами лаврських печер.

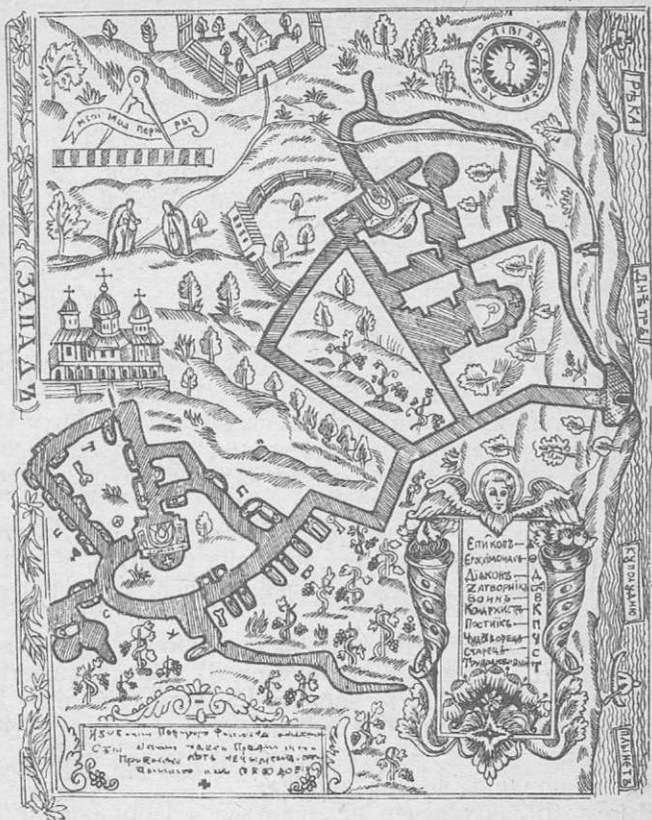

Рис. 2. Картографічне зображення Дальніх Печер 1661 р.

Відомий російський історик М. Закревський зазначав, що ці карти склав І. Гізель у 1674 р. Однак дане твердження можна взяти під сумнів, оскільки карта 1675 р. до подробиць копіює зображення 1661 р. Карти у книзі Й. Гербінія друковані з гравюр на міді, що значно покращило їх якість.

Візуальний аналіз зображень лаврських лабіринтів 1661 і 1675 рр. показав, що останні справді є досконалими копіями карт із «Киево-Печерського патерика». Внесені лише незначні зміни у зміст креслення. Наприклад, на карті 1675 р. відсутнє зображення лінійного масштабу. Це дуже дивно, адже лінійний масштаб — важливий елемент змісту будь-якої карти.

Відомо, що рукописні сувої «Киево-Печерського патери-ка» датуються XV ст., а рукописні креслення печер того часу донині не знайдені. Багато цікавих відомостей можна було б з них почерпнути. Наприклад, частина ходів Ближніх печер явно не вмістилася на аркуші невеликого розміру і тому вони виявилися за рамкою плану у його верхній частині. Без сумніву, на рукописних кресленнях повинні бути нанесені так звані печери Нестора і Меркурія. Те ж саме можна сказати про зображення Дальніх печер, на яких не вмістилися Варязькі печери.

Пошуки рукописних карт, які були основою для створення друкованих відбитків 1638 і 1661 рр. необхідно продовжувати. Вони чекають своїх дослідників.

Початок XVIII ст. позначився новим етапом у картографії. На зміну примітивним картографічним зображенням прийшли карти, складені професійними топографами із застосуванням найновіших на той час приладів.

Кarti лаврських печер, що датуються початком XVIII ст. (близько 1701 р.), за своїм змістом, зображальними властивостями і якістю значно відрізняються від складених раніше. Вони гравійовані Мартином Нехорошевським.

На цих картах вперше з'являються печерні ходи великої довжини. Зображення Ближніх печер відтворює два печерних ходи, які ведуть до Дніпра. Що це? Підтвердження гіпотези, що печери пролягають під рікою, чи є лише невеликими ділянками, які закінчуються тупиком. Це можна з'ясувати при подальших дослідженнях.

Карта Дальніх печер теж значно змінилася. На ній з'явилися зображення «пещеры большой Варяжской». Печера мала свій вхід з боку Дніпра.

Однак і в даному разі авторові не вдалося уникнути помилок. Усі об'єкти орієнтовані по лінії захід — схід, а наземні спорудження (церкви Різдва Богородиці і Аннозачатіївська) — по лінії північ — південь, тому здається, що вони лежать на землі.

На той час ще не існувало чітких вимог, спеціальних інструкцій по складанню карт, не була розроблена єдина система умовних знаків. Креслення робили лаврські художники-гравери. Традиційний зміст карт вони доповнювали фігурками ченців, пілігримів, зображеннями церков, човнів, що пливають по річці. Але це останні карти такого типу. Їм на зміну прийшли нові, складені у 1744 р. інженерно-топографічною командою Київського гарнізону.

Зйомка підземних лабіринтів проводилась у Києво-Печерській лаврі, коли вона стала однією з цитаделей Печер-

ської фортеці. Вперше картографічні зображення були складені професійними топографами із застосуванням спеціальних досконалих приладів.

Карти 1744 р. відповідають вимогам технічних інструкцій того часу. Їх оформлення значно відрізняється від створених раніше. На карті Ближніх печер і навколишньої території відсутні рослинність та рельєф, а замість графічного зображення церковних споруд нанесені тільки їх фундаменти. Рельєф Дальніх печер подано штрихами, рослинність показана новими умовними знаками.

На картах 1744 р. у верхній частині креслення розташовані лінійний масштаб і компасна роза. Зображення печер стало повнішим. З'явилися печери Нестора і Меркурія, підписані як «пустые пещеры», детальне відтворення Варязьких печер.

На основі картографічних зображень 1744 р. було складено ряд карт, які мало чим різнились між собою. Це, зокрема, карти Д. І. Дебоскета (1753 р.), Ф. В. Коржавіна (1769 р.), а також карти до книги С. Міславського про Києво-Печерську лавру (1795 р.).

У ХІХ ст. з'являється велика кількість різних варіантів карт лаврських печер. Досконалим художнім оформленням відзначаються карти печер, надруковані на шовку (1819 р.). Форми для них гравував відомий майстер Києво-Печерської друкарні Никон. А картографічні зображення підземних лабіринтів, складені (1825 р.) Є. Панфіловим під керівництвом архітектора О. Меленського, вражають нас своєю геометричною точністю. Вони призначалися для книги Є. Болховітінова.

З інших карт лаврських печер ХІХ ст. заслуговують на увагу карти, складені М. Закревським у 1868 р. Порівнюючи деякі ранні зображення, автор спробував простежити історію розвитку печерних лабіринтів. Та відсутність карт 1661, 1701, 1744 рр. не дала йому змоги відтворити досить повну і вірогідну картину розвитку цієї пам'ятки історії та культури.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. в основному використовувались названі вище карти печер. Найчастіше наводились копії карт 1825 р., вони передруковувались із одного путівника по Києву та його святих місцях в інший.

Вивчаючи усе розмаїття картографічних зображень печерних лабіринтів, які дійшли до наших днів, неважко помітити, що на різних картах об'єкти зображені різними умовними знаками. Таким чином, ми маємо можливість

простежити еволюцію умовних знаків, дослідити зміни, які відбувались у картографії за 350 років.

Як приклад такої еволюції наведемо зміни зображення лінійного масштабу. На картах 1661 р. подається зображення циркуля-вимірника. Основною мірою довжини тоді був лікоть (1 лікоть — 45,5—47,5 сантиметра). З часом з'являються досконаліші зображення лінійного масштабу (рис. 3).

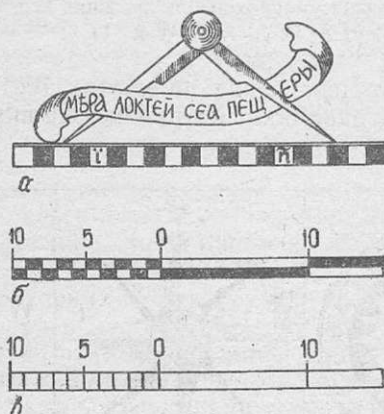

Рис. 3. Еволюція зображення лінійного масштабу на картах:
а) 1661 р.; б) 1825 р.; в) сучасний вигляд.

Карти 1825 р. створені у масштабі 1 англійський дюйм (1 дюйм — 2,54 сантиметра) : 10 футів (1 фут — 30,48 сантиметра), це приблизно відповідає 1 : 120 в метричній системі мір. І, нарешті, наведемо сучасне зображення лінійного масштабу, прийнятого для всіх карт нашої країни.

Кожен автор старовинних карт пропонував свої варіанти умовних знаків. Застосовуючи різні графічні засоби — туш і перо, акварель і пензель, — він намагався створити зображення, подібне до вигляду місцевості.

Еволюцію умовних знаків на старовинних картах лаврських печер можна простежити на прикладі знаків рослинності, а саме — знаків листяних дерев. Як бачимо, вони надзвичайно різні, проте чітко простежується тенденція до абстрагування (рис. 4).

Більшість із названих картографічних зображень лаврських печер орієнтована на північ, однак перші карти орієнтовані на захід, — досить рідкісне явище у картографії.

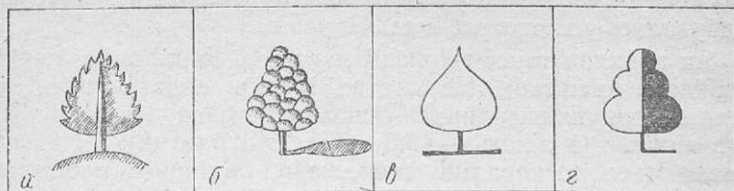

Рис. 4. Еволюція умовних знаків листяних дерев на картах:
а) 1661 р.; б) 1744 р.; в) 1819 р.; г) сучасний вигляд.

Для зручності орієнтування на картах 1661 р. зображали диск сонячного годинника зі стрілкою, що вказує на південь (рис. 5).

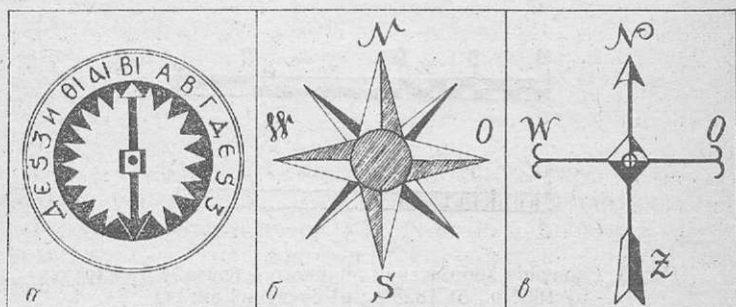

Рис. 5. Еволюція орієнтування на картах:
а) 1661 р.; б) 1744 р.; в) 1825 р.

У XVIII ст. з'являються зображення компасної рози — дороговказу сторін світу. Це зображення стає обов'язковим для всіх карт.

Картографічне дослідження набуває значення наукового лише тоді, коли визначається точність старовинних карт. Оцінка точності дає змогу зробити висновок про можливість порівняння елементів змісту старовинних і сучасних карт, про методи та прилади, які застосовувалися при їх створенні.

Спираючись на власні дослідження, автор даної брошури підтверджує висновки В. С. Кусова про те, що для створення карт 1661 р. застосовувались технічні засоби. З часом методи зйомки і геодезичні прилади вдосконалювались, точність карт зростає. Найбільш точними є карти 1825 р., складені професійними топографами. Однакові характе-

ристики карт 1661 і 1675 рр. підтверджують гіпотезу про їх ідентичність.

Досконалі прилади і методика зйомки дають змогу сучасним дослідникам підземних лабіринтів створювати надзвичайно точні карти. У 1984 р. за участю автора проводилась гірсько-геометрична зйомка лаврських печер, після чого була складена ціла серія карт — карти печер, суміщені карти печер і земної поверхні, тривимірні картографічні зображення печерних лабіринтів.

Суміщені карти печер і поверхні дають нам змогу оперативної і з високою точністю визначити відстань до поверхні землі у будь-якій точці печер (рис. 6а). Це дуже важливо для проведення реставраційних, археологічних або відбудовних робіт.

Завдяки сучасній зйомці встановлено, що середня глибина печер коливається від 4 до 8 метрів. Суміщені карти використовувались під час прокладання дренажної штольні для упорядкування стоку дощових і ґрунтових вод у районі Ближніх печер.

Неабияке значення мають і суміщені карти Дальніх печер. З давніх-давен було відомо, що Варязькі печери розташовані не дуже глибоко і колись навіть мали свій вихід на поверхню. Однак з плином часу цей вихід був засипаний і про нього забули. Суміщені карти показали місце можливого виходу печер на земну поверхню.

У наш час значного поширення набувають тривимірні картографічні зображення, які використовуються насамперед як ілюстративний матеріал при вивченні об'єкта. Основна мета тривимірного картографування — розробка і вибір форм зображення об'єкта, що найкраще відтворюють його об'ємність і просторову структуру. Створення просторових моделей дає змогу значно підвищити наочність графічного зображення, збільшити його інформативність.

Існують різні способи відтворення тривимірності — плоскі карти, стереоскопічні моделі, голограми, рельєфні карти тощо.

Наочність — одна із найважливіших вимог, що ставляться при складанні тривимірних картографічних зображень. Ці зображення повинні давати чітке уявлення про форми, внутрішню будову, взаємне розташування частин об'єкта дослідження. Наочність створюється за допомогою зовнішнього оформлення картографічного твору, системи умовних знаків, кольору.

Існує велика кількість можливих варіантів проєкцій тривимірних карт, тому в кожному конкретному випадку необ-

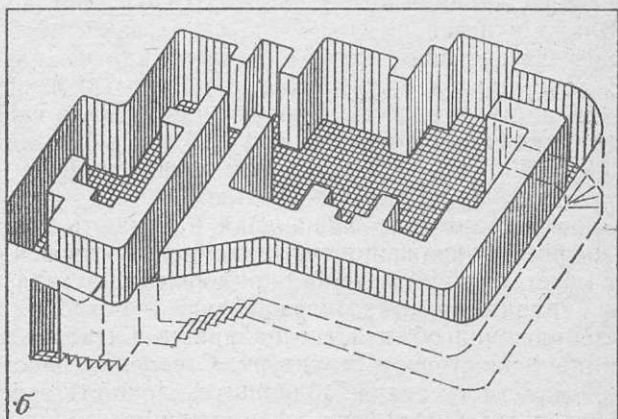
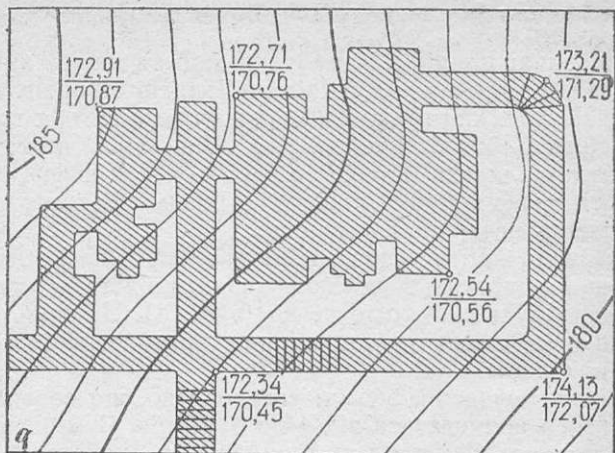

Рис. 6. Фрагменти сучасних картографічних зображень печер:
а) сумішена карта; б) тривимірна карта.

хідно вибрати найдоцільніший спосіб відображення просторовості об'єкта. Один із найпростіших і найпоширеніших способів — побудова аксонометричних проєкцій.

При складанні тривимірних карт лаврських печер була вибрана прямокутна ізометрична проєкція (рис. 6б). Основні переваги цієї проєкції — її висока точність, максимальна наочність, простота побудови.

Таким чином, використання різних методів картографії і створення нових типів карт (сумішених і тривимірних) від-

криває широкі можливості для більш детального вивчення просторової структури лаврських печер і полегшує розв'язання наукових завдань.

КЛЮЧ ДО ТАЄМНИЦЬ ЛАВРСЬКИХ ПЕЧЕР

Карти фіксують усі зміни, що відбуваються в природі і суспільстві. Досліджуючи старовинні карти, ми маємо змогу розглянути історичний об'єкт з різних боків, побачити його минуле, визначити кількісні та якісні характеристики. Старовинні карти — це ключ до розгадки багатьох таємниць, прихованих у глибині віків.

Еволюцію лаврських печер ми вивчали послідовно, починаючи з перших карт 1638 р. Основою для порівняльного аналізу стали сучасні карти печер, складені автором брошури у 1984 р.

Відразу виникла необхідність перевести масштаби старовинних карт у масштаб сучасних картографічних зображень лаврських печер. Адже метрична система мір застосовувалась лише у картографічних зображеннях ХХ ст. Для більш раних карт характерні такі одиниці вимірів довжини, як лікоть, сажень, дюйм, фут.

До того ж у ХVІІ ст. були відомі десятки різних сажнів: печатний, державний, міський, берестовий тощо. В середньому довжину російського сажня ХVІІ ст. можна вважати 2,16 метра, у ХVІІІ ст. сажень був скорочений до 2,13 метра.

Ці метричні дослідження мають велике значення. Від того, наскільки точно буде переведений масштаб із однієї системи мір в іншу, залежить все подальше дослідження і в кінцевому підсумку — можливість визначення місцезнаходження невідомих підземних ходів.

Необхідно було також зробити переклад пояснювальних текстів до карт. Адже описи карт 1638 р. у книзі А. Кальнофойського були зроблені польською мовою, карт 1675 р. у книзі Й. Гізеля — латинською, карт 1769 р. Ф. Коржавіна — французькою.

Для перенесення картографічного зображення на нову основу використовують різні способи: фотомеханічний, оптичний, перенесення по координатній сітці і т. ін. Перекладання старовинних карт лаврських печер ми проводили на універсальному оптико-механічному приладі УТП-2 з діапазоном зміни масштабу проектування зображення від 1 : 0,25 до 1 : 4 і автоматичною установкою різкості. Цей прилад характеризується високою точністю, можливістю працювати з прозорими і непрозорими картами-джерелами, що значно спрощує процес перекладання, оскільки відпадає необхідність перифотografування старовинних карт.

Суміщення зображень на старовинних картах і сучасній основі проводилось по незмінних у часі і легко розпізнаваних контурах печер. Середня квадратична помилка переносу картографічного зображення — $\pm 0,20-0,25$ міліметра.

Перенесення на сучасну основу зображень Близьких і Дальніх печер з карт 1638 р. показало: 350 років тому довжина їх підземних коридорів була значно меншою, ніж тепер. Це пояснюється тим, що деякі підземні ходи були закриті під час нападу ворогів на Київ або ж постраждали внаслідок обвалів та землетрусів.

Цікавим є те, що на картах 1638 р. лаврські печери зоб-

ражені завширшки 2—3 метри (сучасні підземні ходи — 1—1,5 метра). На користь цього факту свідчать і описи М. Грюневега (1584 р.) та Е. Лясоти (1594 р.), де розповідається про печери, в яких могли розминутися два-три чоловіки. На середньовічних гравюрах А. Вестерфельда та Л. Тарасевича лаврські печери також зображені широкими підземними галереями.

Порівнюючи картографічні зображення лаврських печер 1638 і 1661 рр., можна відзначити, що на картах 1661 р. підземні лабіринти вужчі, майже такі, як і нині. Причину цих змін легко пояснити.

У 1643 р. внаслідок масового паломництва у Києво-Печерську лавру віруючих з усієї Росії аварійні ділянки підземних лабіринтів замурують, стіни укріплюють цеглою, що приводить до звуження підземних коридорів.

Великий потік пілігримів змушує ченців збудувати другий вхід у Ближні печери з Хрестоздвиженської церкви (близько 1700 р.). На той час була зведена третя підземна церква — Варлаамівська (1691 р.). Вперше ці зміни в обрисах печер з'являються на карті 1701 р.

На ранніх картах лаврських печер (1638, 1661, 1701 рр.) на схилах Дніпра зображені великі ділянки, зайняті лаврськими виноградниками. Цей факт підтверджують різні літературні джерела. Києво-Печерська лавра з давніх-давен славилася своїми садами. На жаль, сьогодні ці схили Дніпра густо заросли деревами і перетворилися на непролазну хащу. Славетні монастирські сади майже знищені.

У 1744 р. на карті Ближніх печер з'являється велике підземне приміщення, де, як свідчить напис на карті, «кости простых людей положены при разорении Киева царем Батыем». Це приміщення, без сумніву, існувало до XVIII ст., але в смутні часи було замуроване і сховане від очей людських. В спокійні для Києва роки воно знову відкривалося для віруючих.

Зіставлення картографічних творів різного часу потребує ретельного вивчення як кожного картографічного джерела, так і усієї сукупності карт. Висновки ні в якому разі не повинні бути передчасними або необачними. Наприклад, порівнюючи картографічні твори XVII і XVIII ст. неважко побачити, що довжина печер Нестора і Меркурія на картах 1744 р. значно більша, ніж на попередніх. Проте значні викривлення кутів і відстаней, порівняно з сучасними картами, ставлять під сумнів можливість проведення інструментальної зйомки в цій частині Ближніх печер. Складається враження, що автор карти 1744 р. просто довів «пустые пещеры» до рамки карти. У даному разі остаточну відповідь про існування цих підземних ходів можуть дати лише археологи.

Порівняльний аналіз карт XVII—XIX ст. свідчить, що довжина підземних лабіринтів на початку XIX ст. була зменшена. До 1825 р.

замуровали печери Нестора і Меркурія, а також деякі інші аварійні ділянки підземних ходів Близьких печер. В цілому обриси печер набувають того вигляду, який вони мають на сьогоднішній день.

Згідно з результатами порівняльного аналізу картографічних зображень Близьких печер різних епох була складена підсумкова карта еволюції (рис. 7). На цій карті за допомогою неоднакового фонового забарвлення показані ділянки печер, які були на картах XVII—XIX ст. Ділянки печер, зображені на найдавніших картах, — темного кольору, а на більш пізніх — світлого.

Перенесення зображення печер із старовинних карт на сучасну основу дало змогу визначити точне місцезнаходження недосліджених підземних ходів, замурованих нині, а вивчення старовинних картографічних зображень Близьких печер — цілеспрямовано вести археологічні розкопки і знайти давні печери Нестора і Меркурія (рис. 7, позиції IV і V). Розкопки у цих печерах можуть стати найбільш перспективними, оскільки, як вважає автор, саме вони поєднуються з печерними ходами верхньої території Києво-Печерської лаври, ведуть до Успенського собору. Хто знає, може тут буде знайдено славнозвісну бібліотеку Ярослава Мудрого, інкунабули Петра Могили. Спроби відшукати бібліотеку Ярослава Мудрого робилися неодноразово. Проте вони поки що успіхом не закінчилися. Фахівці не мають єдиної думки про подальшу долю цього зібрання книг. Більшість істориків вважає, що бібліотеку вдалося сховати у потаємних підземеллях Києва або його околиць: Києво-Печерській лаврі, Софійському соборі, Видубецькому або Межигірському монастирях.

Зараз особливо популярна версія про збереження бібліотеки Ярослава Мудрого у підземеллях Межигірського монастиря. Створена навіть спеціальна комісія з цього питання, до складу якої входять видатні вчені, політичні і релігійні діячі. Археологи готові приступити до розкопок в районі Межигір'я.

Однак, на нашу думку, гіпотеза про місцезнаходження бібліотеки Ярослава Мудрого у Межигірському монастирі потребує ретельної перевірки. Адже в часи Ярослава Мудрого цього монастиря ще не було. Великий київський князь, який помер у 1054 р., не міг передати своє зібрання книг неіснуючому монастирю.

До того ж Межигір'я знаходиться за 20 кілометрів від Києва і перевезти сюди майже тисячу фоліантів загальною вагою до 10 тисяч кілограмів — не легка справа. Набагато простіше було б переховувати бібліотеку у Києво-Печер-

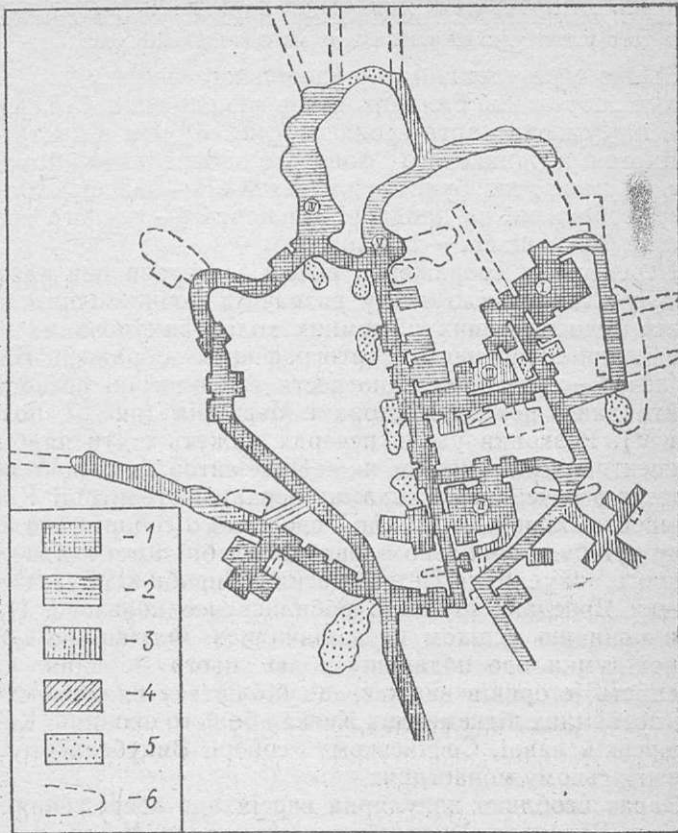

Рис. 7. Карта еволюції Близьких печер.

Підземні церкви: I — Антонія Печерського; II — Введення в Храм Богородиці; III — Варлаама; IV — печери Нестора; V — печери Меркурія.

Ділянки печер, нанесені на картах: 1 — 1638 р.; 2 — 1661 р.; 3 — 1744 р.; 4 — 1825 р.; 5 — археологічні розкопки; 6 — недосліджені ділянки печер.

ській лаврі. Вона зручно розташована, має широко розгалужені підземні лабіринти, безліч потаємних місць.

Значний інтерес становлять також підземні ходи, які йдуть у напрямку до Дніпра. Ці ділянки печер були перенесені на підсумкову карту з карти 1701 р., виявлену нами у Центральній науковій бібліотеці АН УРСР.

Навряд чи можна розраховувати, що ми відкриємо пе-

чери, які тягнуться від монастиря на 100 і більше кілометрів. Важко навіть уявити, що київські печери йшли до Смоленська, Чернігова, Москви, Печори та Новгород Великого, як про це говориться в описах XVI ст. Дуже далекі від реальності й твердження деяких авторів середньовічних книг про лаврські печери з литими мідними склепіннями (Л. Мюлер, 1585 р.).

Проте дана гіпотеза потребує свого підтвердження або спростування. Зробити це можна шляхом ретельного вивчення відгалужень Ближніх печер.

А зараз звернемося до порівняльного аналізу карт Дальніх печер. На перших картах (1638 р., 1661 р.) зображені усі три підземні церкви, які існують зараз. Проте на них показаний тільки один вхід у Дальні печери, з боку Дніпра. Так само, як і Ближні печери, Дальні протягом 1638—1661 рр. перебудовувалися, їх пристосовували до великого потоку палігримів. Ширина печер в цей час значно зменшилась.

Цікавим є аналіз картографічних зображень однієї з найтаємничіших ділянок Дальніх печер — Варязьких. На карті 1638 р. зображення Варязьких печер відсутнє, проте показаний вхід до них. Таким чином, ми маємо безперечний доказ того, що у першій половині XVII ст. Варязькі печери мали свій вхід, який був розташований біля ріки.

Не вмістилося зображення цих печер і на карті 1661 р. Подано лише невелике відгалуження печерного ходу, що веде у «печери Варязькия». Вперше досить повне картографічне зображення Варязьких печер з'являється у 1701 р.

Порівняльний аналіз карт Дальніх печер XVII—XIX ст. показав, що до 1825 р. був споруджений другий вхід з наземної Аннозачатіївської церкви. Обриси печер набувають сучасного вигляду. Окремі їх ділянки розширюються до 1,5 метра (у XIX ст. це була «улочка кривая и очень тесная»).

В результаті порівняльного аналізу картографічних зображень Дальніх печер була складена підсумкова карта їх еволюції (рис. 8). Це дало змогу показати багатовікову історію печерних лабіринтів на єдиному картографічному полотні. Виявлені за матеріалами вивчення старовинних карт невідомі ділянки підземних ходів дають нам цінну інформацію для подальших історичних та археологічних досліджень.

Так, наприклад, келія одного із засновників Києво-Печерського монастиря Феодосія була показана лише на карті 1638 р., на всіх інших картах її зображення відсутнє. Очевидно, в період з 1638 по 1661 рр. цю келію з якихось причин замурували. Визначити її точне місцезнаходження на карті було не складно. У 1988 р. келію Феодосія Печерського вдалося знайти неподалік підземної церкви Різдва Богородиці. Вчені датували цю знахідку XI ст. (рис. 8, позиція V). Інші виявлені під час картографічного дослідження невідомі ділянки печер ще чекають своїх дослідників.

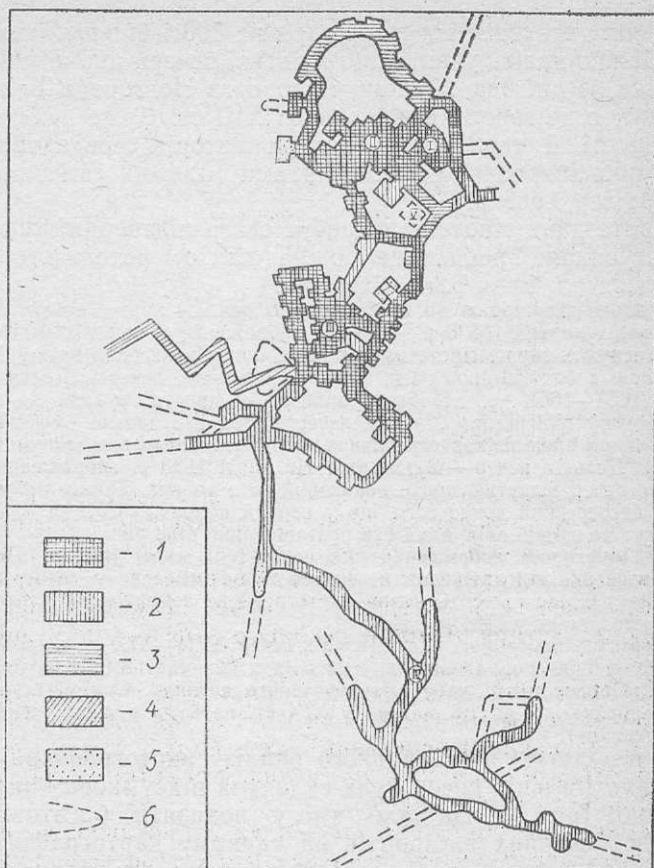

Рис. 8. Карта еволюції Дальніх печер.

Підземні церкви: I — Різдва Богородиці; II — Феодосія Печерського;
 III — Благовіщення; IV — Варязькі печери; V — келія Феодосія.

Ділянки печер, нанесені на картах:

1 — 1638 р.; 2 — 1661 р.; 3 — 1744 р.; 4 — 1825 р.; 5 — археологічні розкопки; 6 — недосліджені ділянки печер.

Особливо цікавими нам здаються розкопки у Варязьких печерах. Адже саме тут, за свідченням літописних джерел, був перехований скарб золотого та срібного слов'янського посуду.

Вперше про цей скарб згадує чорноризець Полікарп в описі життя Федора та Василя. За його переказом, чернець Федір, який самотньо жив у Варязьких печерах, знайшов там

«злата і сребра множество и сосуды». Федір розповів про це своєму приятелю ченцю Василю, який умовив його залишитися в монастирі і переховати «сокровища несметныя».

Про знахідку довідався київський князь Мстислав, син Святополка II Ізяславича (1093—1113). Він хотів заволодіти скарбом, але не знав, де той знаходиться. У 1093 р. київський князь закатаував ченців Федора і Василя, вони померли від тортур, але місця схованки не виказали. Відтоді зроблено чимало спроб відшукати скарб, та всі вони виявилися марними.

З Варязькими печерами пов'язано багато гіпотез, що мають наукове підґрунтя. Наприклад, існує гіпотеза про природне виникнення підземель та їх використання як житла первісних людей.

На початку X ст. виникла важлива торговельна артерія — водний шлях «із варяг в греки». Він значно зміцнив зв'язки між східнослов'янськими племенами. На цьому шляху розвивалися великі давньоруські міста: Київ, Смоленськ, Новгород. Літописні джерела свідчать, що лаврські печери були схованкою для купців, котрі подорожували цим шляхом. Версію про використання печери варягами підтверджує «Киево-Печерський патерик». У ньому говориться, що засновник монастиря Антоній оселився у печері, яку вирили варяги.

Розташований біля самого Дніпра вхід в печери робив їх дуже зручним місцем як для купців, так і для розбійників, які, за давніми переказами, теж були у цих підземеллях. Хто й чому залишив тут великий золотий скарб, поки що залишається таємницею.

Немає поки що чітких відповідей на питання, чи використовувалися Варязькі печери як місце схованки дружини київського князя Всеволода Ярославовича та чи продовжуються вони під Дніпром? Згадаємо, наприклад, опис М. Грюневега про печери природного походження, що йдуть під землею на 50 миль. Чи можна відразу відкинути такі сумнівні відомості? Звичайно, навряд чи печери були такими великими, але ті рештки підземних ходів, які зустрічаються дослідникам у цьому районі змушують замислитись.

Зараз Варязькі печери — одна з найаварійніших ділянок лаврських підземель. Близьке розташування до поверхні, велика вологість, відсутність кріплення зводів посилюють можливість виникнення обвалів. Недаремно ці ділянки печер завжди були закриті для відвідувачів.

Цікаві відомості можуть приховувати стародавні надписи на стінах печер Нестора, Меркурія та Варязьких. Да-

туються вони XII—XVIII ст. До речі, за давніми переказами, стіни лаврських печер були вкриті мальовничим розписом. Під час проведення ремонтно-реставраційних робіт у Ближніх печерах знайдена частка такого настінного розпису біля поховання Ілії з граду Мурома. Таким чином, це відкриття 1977 р. підтвердило легенди.

Лаврські церковні підземні споруди з розписами на стінах не єдині в історії. Так, наприклад, широко відомий комплекс візантійських печерних монастирів Гереме у центрі Малої Азії (Туреччина). Тут розташовано більше 400 підземних храмів. Їх будували мешканці прикордонних областей Візантії, які жили за законами християнських громад.

Існує гіпотеза, що лаврські печери були багатопверховими. Якщо вірити в існування підземних ходів під Дніпром, тоді слід прийняти і цю гіпотезу. Адже різниця абсолютних відміток, на яких розташовані печери і Дніпро, майже 20 метрів. Якби печерні ходи тяглися під Дніпром, то вони заглиблювалися б у землю майже вертикально. Інша справа, якщо печери склалися з кількох ярусів, зв'язаних між собою похилими коридорами.

Всесвітня історія знає приклади таких багатоярусних печер. Один з них — багатопверхове підземне місто в Туреччині (м. Дерінкуйю). Тут було знайдено більше 50 вентиляційних колодязів до 180 метрів глибиною, які зв'язували підземні поверхи печерного міста. Зараз таких поверхів знайдено 8, останній на глибині 55 метрів. Між собою поверхи з'єднувалися похилими підземними переходами. Дослідники вважають, що таких підземних ярусів існувало 18—20, а подібних печерних міст на території Туреччини — 450—500.

Підземні споруди міста Дерінкуйю призначались для житла. Тут одночасно могло вміститися більше 10 000 чоловік. Історія створення підземного міста сягає глибокої давнини — VII ст. до н. е. У цих підземних спорудах легендарні хетти ховалися від своїх ворогів фіргійців. Пізніше, у середні віки, тут жили християни, які збудували під землею церкву, схожу на підземні церкви Києво-Печерської лаври.

Хто знає, можливо гіпотеза про дво- або багатоярусні лаврські печери має сенс і колись ми станемо свідками відкриття підземних поверхів, розташованих у глибинних геологічних шарах дніпровських схилів.

Існує також версія, що Ближні та Дальні печери були єдиним лабіринтом. Але у це зараз важко повірити, адже їх розділяє яр, ширина якого більше 100 метрів, а глибина — більше 10. Тому підземний хід повинен був проходити на 10—15 метрів глибше від теперішніх печер. Це ще один факт на користь гіпотези про багатоярусність лаврських підземель.

Нам відомі письмові свідчення про підземні переходи між Ближніми, Дальніми та печерами верхньої території Києво-Печерської лаври. Можливо, колись ці печери були зв'язані в єдину розгалужену систему підземних лабіринтів, яка починалася від Успенського собору і вела до усіх

церковних споруд лаври, а може й на інший бік Дніпра. На жаль, поки що ця версія не знайшла свого реального підтвердження.

І, нарешті, розглянемо питання про можливість існування гігантських підземних ходів, які б зв'язували Києво-Печерську лавру з іншими містами. У літературних джерелах XVI ст. зазначається, що лаврські печери йшли до Смоленська, Чернігова, Печори, Москви та Новгороду Великого. Подивимося на карту. Відстань від Києва до Чернігова — 160, Смоленська — 520, Москви — 800, Печори — 840, Новгороду — 920 кілометрів. Навряд чи це можливо. Не маючи на той час достатньої кількості наземних доріг, ніхто не став би прокладати підземні галереї на таку фантастичну відстань. Очевидно, західноєвропейські автори описів Києво-Печерської лаври та її печер використовували неперевірену інформацію, міфи, легенди. Щодо відомостей Л. Мюлера про зводи печер, які нібито відліті італійцями з міді, то їх спростував Й. Гербіній ще у XVII ст.

За старовинними картами можна вивчати не тільки історію підземних лабіринтів. На багатьох з них є також креслення наземних церков. Так, наприклад, на картах 1638 р. відтворені церкви Хрестоздвиженська, Аннозачатівська, Різдва Богородиці. Зображення цих наземних споруд ми знаходимо й на картах 1661, 1675, 1701 рр. Малюнки мають велику цінність для історії, оскільки з часом зовнішній вигляд споруд значно змінився.

Наприклад, на карті Ближніх печер 1638 р. зображена дерев'яна будівля Хрестоздвиженської церкви (рис. 9). Це проста, однобанна

Рис. 9. Зображення Хрестоздвиженської церкви на картах: а) 1638 р.; б) 1661 р.; в) сучасний вигляд.

споруда з примітивним кріпленням дзвону до даху церкви. Канонізація 1643 р. і перетворення Києво-Печерської лаври на місце масового паломництва наклали свій відбиток на архітектурний комплекс Ближніх печер. На карті 1661 р. зображена досить велика, порівняно з по-

передньою, дерев'яна споруда Хрестооздвиженської церкви. Зовні вона трохи нагадує сучасний вигляд цієї будівлі.

Проте внаслідок частих пожеж у Києві, і зокрема в лаврі, виникає необхідність побудови кам'яної церкви замість дерев'яної. Така церква була зведена у 1700 р. Архітектура її збереглася й до нашого часу без істотних змін.

Нині Хрестооздвиженська церква — це трибання споруда, хрестоподібна в плані (38×10,5 метра). Середня башта восьмигранна, увінчана грушевидною банею.

А ось ще один приклад використання старовинних карт. На карті 1819 р. зображено Успенський собор. Це одна з найдавніших пам'яток давньоруського періоду, головний храм Києво-Печерської лаври. Успенський собор був величною спорудою хрестовокупольного типу, всередині оздоблений прекрасним фресковим монументальним живописом та мозаїкою.

Храм неодноразово ремонтувався і перебудовувався, причиною чого були землетрус (1230 р.), пошкодження монголо-татарськими завоюваннями, пожежі. Значних змін зазнала архітектура Успенського собору на початку XVIII ст. Після перебудови храм набув нових форм, характерних для українського барокко. Таким він і залишався до 1941 року. Під час окупації Києва німецько-фашистськими загарбниками Успенський собор варварськи знищено. Працівники кафедри геодезії та картографії Київського університету ім. Т. Г. Шевченка зібрали всі зображення цієї унікальної споруди, в тому числі фотографії і карти, за якими були відновлені архітектурні креслення фасадів Успенського собору (рис. 10). Хочеться вірити, що ми побачимо відбудований за цими кресленнями Успенський собор — перлину давньоруської архітектури.

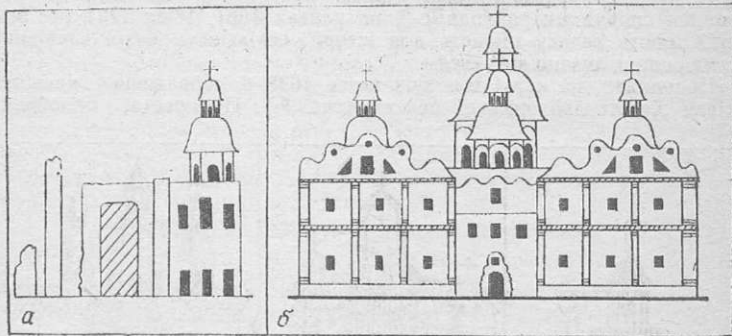

Рис. 10. Зображення Успенського собору:
а) сучасний вигляд; б) відновлений вигляд.

Багато таємниць ще приховує Києво-Печерська лавра. Деякі з них вченим вдалося розгадати завдяки вивченню старовинних картографічних зображень печер, інші чекають на своїх дослідників.

50к.

74032

СЕРІЯ Б
СВІТ КУЛЬТУРИ

4/91

№

